

Teaduskonverents Vilniuses „Aasta 1940 Balti riikides: raudeesriie langeb”

■ 16. juunil 2010 võõrustas Leedu Vabariigi Seim oma ruumides Vilniuses rahvusvahelist konverentsi „Aasta 1940 Balti riikides: raudeesriie langeb”, mis pühendatud Balti riikide okupeerimisele ja annekteerimisele Nõukogude Liidu poolt. Leedu parlament oli ka koos Leedu Genotsiidi ja Vastupanu Uurimise Keskusega (*Lietuvos gyventojų genocido ir rezistancijos tyrimo centras*) selle konverentsi korraldaja. Üritus langes kokku Nõukogude Liidu Leedu-vastase agressiooni 70. aastapäevaga (Leedu hõivamine Nõukogude ultimaatumivägede poolt algas teatavasti 15. juunil 1940) ning selle ajendil Seimi poolt värskest (15.06.2010) vastuvõetud seadusega, mis kriminaliseerib Nõukogude või natsiokupatsiooni eitamise Leedus.

Konverentsile lausused tervitussõnad Seimi spiiker Irena Degutienė, Genotsiidi ja Vastupanu Uurimise Keskuse peadirektor Teresė Birutė Burauskaitė ja legendaarne Leedu iseseisvuse taastaja, praegune Europarlamendi liige professor Vytautas Landsbergis. Landsbergis rõhutas oma sõnavõtus 15. juunil 1940 aset leidnud sündmuste tähendust, sest just selle ühe päevaga hävitati tollal tegelikult Leedu riiklus. Muu hulgas arvas Landsbergis ka, et Leedu peaks nüüd nõudma Venemaalt kompensatsiooni Punaarmee sissemarsile eelnenud piirprovokatsioonides langenud Leedu piirivalvuri Aleksandras Barauskase hukkamise eest, kellest sai esimene terrori ohver.

Esimene konverentsiettekanja, Dainius Žalimas Vilniuse Ülikooli rahvusvahelise õiguse ja Euroopa Ühenduse Õiguse Instituudist, tutvustas oma uurimistöö tulemusi

teemal „Õiguslik hinnang endise NSV Liidu aktsioonidele Leedu vastu: agressioon, okupatsioon või anneksioon?” Žalimase seisukohalt on täiesti selge – Nõukogude sõjaväekontingendi sisseviimise näol Leetu 1940. aastal oli tegemist agressiooniga nii tolase kui ka tänapäevase rahvusvahelise õiguse tõlgenduses. Anneksioon ei ole aga võimalik ilma okupatsioonita.

Vilniuse Ülikooli lähiajaloo professori Algirdas Jakubčionise ettekande teemaks oli „Leedu okupeerimine: salaplaanid ja meetodid”. Professor Jakubčionis on muu hulgas ka Leedus natsi- ja Nõukogude okupatsioonirežiimide kuritegude hindamise rahvusvahelise komisjoni raportite autor, kes käsitletud just 1940. aasta sündmusi. Ettekandja järgi oli Nõukogude agressioonil kolm eeldust: esiteks, NSV Liidu agressiivne välispoliitika, teiseks, NSVL sõjaline valmisolek ja kolmandaks, vastuolud Leedu riigi sees. Enne Punaarmee sissemarssi toime pandud Leedu piiripunktide ründamise eesmärk oli provotseerida Leedut sõjalistele sammudele näitamaks agressiivse ründajana hoopis Kaunast. Kui vägede sissemarsi järgselt oli Leedu valitsus kukutatud, algas massiteabevahendite kaudu olukorra maharahustamine, mis oli plaanitud elanikkonna passiveerimiseks. Ettekandja viitas ka mitmetele asjaoludele, mis muudavad Leedus punavõimude korraldatud valimised ebaseaduslikeks, ning tsiteeris lõpetuseks Leedus „juunipööret” juhatanud Moskva emissari Vladimir Dekanozovit, kes Leedust lahkudes öelnud: „Okupatsioon on legaliseeritud.”

Alfredas Rukšėnas Genotsiidi ja Vastupanu Uurimise Keskusest rääkis Leedu elanike vastupanust Nõukogude okupatsioonile aastatel 1940–1941. Vastupanu väljendus alguses lendlehtede levitamise, spontaansete meeleväljenduste ning 1940. a. hilissügiseks ka väikeste pörandaaluste vastupanugruppide näol, mis tekkisid kõigepealt Kaunases (nn. Kaunase peakorter) ning siis Vilniuses ja Kretingas. Siiski olevat tolle perioodi vastupanuliikumist uurides raske kindlaks teha, kas patrioodid, kes panid toime üksikuid aktsioone, olid vastupanugruppide liikmed või mitte.

Arūnas Streikus (Vilniuse Ülikooli ajalooteaduskond ning Genotsiidi ja Vastupanu Uurimise Keskus) arutles teemal „Kultuuri sovetiseerimise kavad ja esimesed tulemused”. Kultuurile hakkas Nõukogude võim hoopis rohkem tähelepanu pöörama, kui seda varem iseseisvas Leedus oli tehtud, kuid selle hinnaks



Pildile on jäänud (vasakult) Ainārs Bambals, Algirdas Jakubčionis, Leedu Genotsiidi ja Vastupanu Uurimise Keskuse peadirektor Teresė Birutė Burauskaitė, kirjutise autor ja Arūnas Bubnys. Foto: erakogu

oli kultuurielu sõltumatuse kaotus. Kultuuriväärtuste kaitse seadusega eksproprieeriti kultuuriväärtused riigile, sealhulgas arhitektuurimälestistena arvele võetud hooned ning usuorganisatsioonide varad. Hävitustöö toimus muuseumides ja raamatukogudes. Moodustatud kultuuritegelaste kutseühingute eesmärk oli allutada võimalikult paljud neist kontrollile. Boonusena motiveeriti neist vähemalt osa üsna korralikult rahaga. Kuid see ei olnud tasuta: varsti tuli hakata sovetirežiimi kiitma. Kirjanikke peeti teatava mõjuga isikuteks ühiskonnale ja neid üritati rakendada punapropaganda vankri ette. Surve tugevnes ajaga. Moskva esindaja Leedus Nikolai Pozdnjakov rääkis „sisult sotsialistlikust ja vormilt rahvuslikust kultuurist” (samade sõnadega kui tema ametivend Vladimir Botškarjov Eestis). Lõpuks üldistas ettekandja, et kultuuri vabadus on tähtsam kui riigi tähelepanu kultuurile.

Arvydas Anušauskas, Seimi liige ning Seimi rahvusliku julgeoleku ja kaitse komitee esimees, endine pikaajaline Genotsiidi ja Vastupanu Uurimise Keskuse osakonnadirektor, kõneles teemal „Nõukogude terror Leedus 1940–1941 ja selle tulemused”. Anušauskase arvates on 1941.

aasta juuniküüditamise kõrval suhteliselt vähem tuntud neil aastatel toime pandud poliitilised arreteerimised. Käesolevaks ajaks on teada 2785 rangelt poliitilistel põhjustel toime pandud arreteerimisjuhtu Leedus 1940. aastal, kuid paljud uurimistoimikud on veel siiani Venemaal, mis raskendab arreteerimiste ulatuse täielikku uurimist. 1940–1941 olid arreteerimised spetsiifilised seetõttu, et siis arreteeriti kõikide Leedus elanud rahvuste esindajaid (peale leedulaste peamiselt siis poolakad, juudid ja venelased), alates 1944. aastast vangistati aga peamiselt vaid leedulasi. Anušauskase arvates on küsitav, kas olemuselt oli tegemist genotsiidiga, kuid toimunu räägib iseenda eest: üheksa arreteeritud kümnest enam Leetu tagasi ei tulnud, vaid surid NSV Liidus vangistuses.

Ainārs Bambals Läti Riigiarhiivist rääkis kommunistliku totalitaarrežiimi repressioonidest Läti armee ohvitseride vastu. Ettekandja tutvustas oma aastatepikkuse töö põhjal Läti armee likvideerimise taktikat ning tulemusi. Armee likvideeriti kolmes etapis: kõigepealt see bolševiseeriti, s. t. viidi bolševikele lojaalsete juhtide alluvusse, seejärel lammutati institutsionaalselt, muutes selle Punaarmee osaks,

ning lõpuks represseeriti Läti sõjaväelased, keda peeti Nõukogude režiimile ebalojaseks. Nõukogude repressioonid tabasid erineval moel 1940. aastal Läti sõjaväe teenistuses olnud 30 843 isikut iga kuuendat.

Siinkirjutaja rääkis teemal „Poliitika tehnoloogia: Nõukogude anneksioon 1940. a. Eesti ajakirjanduse kajastuses”. Ettekanne kirjeldas, kuidas ja kes manipuleerisid Eesti massikommunikatsioonivahenditega ja kuidas see pidi mõjutama Nõukogude agressiooni retseptiooni Eesti ühiskonnas. Ettekannet võib laiendatud kujul lugeda käesolevast Tuna numbrist.

Konverentsi lõpetuseks luges Genotsiidi ja Vastupanu Uurimise Keskuse teadusosakonna direktor Arūnas Bubnys ette Poola Opole Ülikooli ajalooteaduskonna professori Krzysztof Tarka ettekande „Poola valitsuse seisukoht Nõukogude plaanide suhtes Leedu annekteerimise osas II maailmasõja perioodil”. Poola valitsus Londonis ei tunnustanud Leedu annekteerimist ja üritas mõjutada ka Inglismaad selles suunas, kuid lisaklauslina nõuti, et Vilnius jääks ka edaspidi osaks Poolast.

Kuigi korraldajad olid kutsunud kõnelema ka Vene ajaloolasi, ei olnud viimased konverentsil osalemist kahjuks siiski võimalikuks pidanud. Pärast konverentsi sai tutvuda fotonäitusega „Esimene Nõukogude okupatsioon aastast”.

Konverents oli Leedu-keskne, kuid võrreldes ettekandeid Eesti annekteerimise käiguga, kinnistub pilt koordineeritud sovetiseerimisaktioonist Eestis, Lätis ja Leedus, mille eelduseks oli nende riikide poliitilise iseseisvuse likvideerimine sõjalise hõlvamisega. Kahjuks ei toimunud vähemalt siinkirjutaja andmeil samasisulisi konverentse Eestis ega Lätis, mistõttu tuleb leedulaste initsiatiivi ainult tervitada, isegi kui arvestada konverentsi korralduslikust poolest tulenevat mõningast politiseeritust. Kõrvutades ja analüüsides Leedus ja Lätis toimunut, kerkivad ka Eesti puhul esile uued küsimused ning vastused selle probleemiderohke ja siiani täielikult avamata traagiliste tagajärgedeni viinud sündmusteahela kohta.

Meelis Saueauk

Väike õiendus Dionysius Fabriciuse teemal

Johannes Esto Ühingu väljaande „Dionysius Fabricius Liivimaa ajaloo lühiülevaade / *Dionysii Fabricii Livonicae historiae compendiosa series, s.l., s.a.*” trükis avaldamine 2010. aasta kevadel kujunes oma lõppjärgus ebaratsionaalselt kiirustatuks. Seetõttu jäi kroonikaväljaande eessõnas, paraku, kasutamata seni tundmata teade Zamoyskite arhiivist Vanade Aktide Peaarhiivis Varssavis Fabriciuse ametisse nimetamise kohta: *Archiwum Głównie Akt Dawnych, Archiwum Zamoyskich (II. Akta poszczególnych członków rodziny Zamoyskich)*, nr. 696. Eessõnas on osutatud üksnes Dionysius Fabriciuse esinemisele Tartu raeprotokollis 1604. aastal ning lisatud: „Rohkem ei ole sellest mehest ajalooallikates midagi teada.” (lk. 9) Seda väidet ei saa õnneks enam aprobeerida. Võnnu piiskop Otto Schenking teatas 26. juunil 1602 Riias suurhetman Jan Zamoyskile, et ta andis Dionysius Fabriciusele, Liivimaal juba väljateeninud vaimulikule Püha Kuningliku Majesteedi järelepärimisel ja ülesandel (*emerito iam Liuoniae Sacerdoti ex requisitione et mandato S. R. Mitis*) Viljandi praostiameti (*Praeposituram Felinensem*). Jan Zamoyski oli Viljandi linnuse ja linna siis äsja rootslaste käest tagasi vallutanud.

Paistab veel, et formuleeringul „Liivimaal juba väljateeninud vaimulikule” on sügavam sisu, et Dionysius Fabricius oli tõepoolest varemgi Liivimaal teeninud. 1599. aasta Poola revisjonis Viljandis on lossist Tartu vāravani viival Brynkszten (Lossi) tänaval majaomanik Wawrzyniec Cerkassewic esitanud oma maja taguse teise krundi kohta (koos aiaga ning kaugemal asuva nõõrimaaga) ostuüriku Dyonisiusz Fabriciuselt 1592. aastast (vt. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. T.XIII, Inflanty. Cz. 1. Wyd. J. Jakubowski i J. Kordzikowski. Warszawa, 1915. Źródła dziejowe. T. XXIV. Cz. 1, lk. 177). Tegemist on harva esineva, latiniseeritud nimega, ülimalt tõenäoliselt sama mehega. Kas Dionysius Fabricius siis 1592. aastal müüs oma krundi ja lahkus Viljandist? Ilmselt ta ju 1600. aastal rootslaste vangi ei langenud.

Enn Tarvel